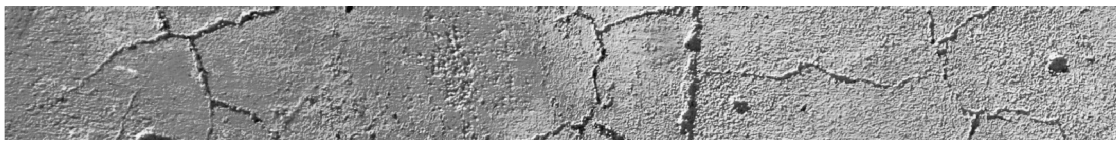

**ԲՈՒՆՈՒԹՅԱՆ ՄՇԱԿՈՒՅԹԸ
ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ**

Հետազոտությունների սույն ժողովածուում դիտարկվում են բռնության հիմքերը հայաստանյան իրականության մեջ՝ կենտրոնանալով հատկապես քրեական մշակույթի հիմքերի, բռնության դրսևորումների վրա՝ դպրոցում, բանակում և ընտանիքում: Գրքում վերլուծվում է բռնության կապը քրեական բարքերի, լեզվի և վարքագծի հետ, վեր է հանվում աղքատության և ընտանեկան բռնության կապը: Ամեն հոդվածում ձևակերպված են բռնության դրսևորումները հաղթահարելուն ուղղված քայլերի և քաղաքականությունների առաջարկներ բոլոր շահառու խմբերին՝ կառավարությունից մինչև անհատ:

Ժողովածուն կարող է հետաքրքրել ինչպես որոշում ընդունողներին, այնպես էլ ոլորտային քաղաքականությունների մասնագետներին և անհատներին:

ՀՏԴ 316.6:343
ԳՄԴ 88.5+67.408
Բ 898

Բռնության մշակույթը Հայաստանում
Գ. Տեր-Գաբրիելյան (գլխավոր խմբագիր),
Գ. Հովակիմյան, Հ. Սմբատյան, Դ. Պետրոսյան,
Բ 898 Զ. Ավագյան, Շ. Խուրշուդյան. – Եր.: Եվրասիա
համագործակցություն հիմնադրամ, 2020. – 404 էջ:

Սույն ժողովածուն ստեղծվել է Եվրասիա համագործակցություն հիմնադրամի կողմից՝ Հայնրիխ Բյոլ հիմնադրամի Հարավային Կովկասի տարածաշրջանի երևանյան գրասենյակի և Մարշալի գերմանական ֆոնդի տարածաշրջանային համագործակցության սևծովյան հիմնադրամի աջակցությամբ: Սույն հրատարակման բովանդակությունը պատկանում է միայն հեղինակներին և որևէ կերպ չի կարող ընկալվել որպես Հայնրիխ Բյոլ հիմնադրամի Հարավային Կովկասի տարածաշրջանի երևանյան գրասենյակի, Մարշալի գերմանական ֆոնդի տարածաշրջանային համագործակցության սևծովյան հիմնադրամի և Եվրասիա համագործակցություն հիմնադրամի տեսակետ:

ՀՏԴ 316.6:343
ԳՄԴ 88.5+67.408

ISBN 978-9939-1-1200-8

© Հայնրիխ Բյոլ հիմնադրամի Հարավային Կովկասի տարածաշրջանի երևանյան գրասենյակ, 2020

© Մարշալի գերմանական ֆոնդի տարածաշրջանային համագործակցության սևծովյան հիմնադրամ, 2020

© Եվրասիա համագործակցություն հիմնադրամ, 2020

2020 թ. դեկտեմբերի նախաբան

Գիրքը պատրաստ էր տպագրության, երբ տեղի ունեցավ Արցախյան 2020 թ. սեպտեմբերի 27 - նոյեմբերի 10 պատերազմը: Հրադադարի հաստատումից հետո, արտաքին ու ներքին քաղաքական ճգնաժամի խորացման պայմաններում, գիրքը կազմողներին և խմբագիրներին պարզ դարձավ, որ, նախ, գրքի բովանդակությունը հնարավոր չի լինի փոփոխել, որպեսզի պատերազմի իրողությունը հաշվի առնվի, և երկրորդ՝ գիրքը մնում է նույն քան ակտուալ, եթե ոչ ավելի, քան մինչև պատերազմը: Բանակային բարքերի քննադատությունը, որ տեղ է գտել գրքում, վերաբերում է նախ և առաջ համեմատաբար խաղաղ ժամանակվա բանակին և ոչ մի կերպ չի նսեմացնում զինված ուժերի և կամավորների հերոսությունը 44-օրյա պատերազմի ընթացքում: Մյուս կողմից, պատերազմը վեր հանեց և է՛լ ավելի ընդգծեց բազում խնդիրներ, որոնք նաև անդրադարձ էին գտել սույն գրքի հոդվածներում: Ուստի որոշեցինք գիրքը հրապարակել անփոփոխ:

ԱՌԱՋԱԲԱՆ

Բռնությունը դժվար ձևակերպվող երևույթ է: Ի՞նչ ենք հասկանում «բռնություն» ասելով: Առանց խորանալու այս երևույթի համակողմանի և համապարփակ սահմանման փորձերի մեջ՝ նշենք, թե բռնության ո՛ր տարատեսակները և համապատասխանաբար ո՛ր ձևակերպումներն են հասցեագրվում սույն աշխատության մեջ:

Բռնության մի շարք տեսակներ վերաբերում են այն դեպքերին, երբ մարդու կողմից մարդու վրա ազդեցություն է գործադրվում այնպես, որ այդ ազդեցության հասցեատիրոջ ֆիզիկական ամբողջականությունը տուժում է: Այդպիսի դեպքերն անվանում են ֆիզիկական բռնություն: Կա թույլատրված ֆիզիկական բռնության դեպք, երբ պետությունը, ի դեմս, օրինակ, ոստիկանների, ֆիզիկական բռնություն է կիրառում բերման ենթարկվողի նկատմամբ: Կան թույլատրված ֆիզիկական բռնության¹ դեպքեր: Կան արդար (օրինական, արդարացվող) և չարդարացված/չարդարացվող դեպքեր: Օրինակ՝

1. Թույլատրված կամ լեգիտիմ կամ մոնոպոլ բռնություն կամ ուժի արդարացված կիրառում է համարվում պետության կողմից օրինականապես կիրառվող բռնությունը. https://en.wikipedia.org/wiki/Monopoly_on_violence, ինչպես նաև ինքնապաշտպանության որոշ դեպքեր, բռնության որոշ (բնավ ոչ բոլոր) դրսևորումներ պատերազմական իրադրություններում և այլն: Միաժամանակ, պատմության ընթացքում և մեր օրերում հայտնի են բազում դեպքեր, երբ պետության կողմից կիրառվող իբր «լեգիտիմ» բռնությունն անհիմն է և չարդարացված, ինչի դեմ էլ հենց պայքարում է Մարդու իրավունքների հարացույցը:

խոշտանգումն արգելված է և չարդարացվող/չարդարացվելիք, ինչ պատճառով էլ այն կիրառվի: Շատ քիչ դեպքեր կան, երբ ֆիզիկական բռնությունը մարդու հանդեպ սկզբունքորեն թույլատրելի է:

Կա հոգեբանական բռնություն՝ բռնություն մարդու կողմից մարդու հանդեպ, որը ֆիզիկական չէ, սակայն խոսքով կամ վարքով խոցում է մարդու հոգեբանական ամբողջականությունը և/կամ արժանապատվությունը: Բանն այն է, որ խոցված արժանապատվությամբ և/կամ խոցված հոգեբանական ամբողջականությամբ մարդը հետագայում դրսևորում է այնպիսի վարք, որը բացասաբար է ազդում մարդկային հասարակության բարեկեցության վրա: Նա կարող է չդառնալ հասարակության լիիրավ և հաջողակ անդամ, կամ ինքն էլ կարող է դառնալ բռնարար: Մարդը բարձրագույն արժեքներից է, և նրա ֆիզիկական ու հոգեբանական ամբողջականությունը, ներառյալ արժանապատվությունը, պիտի պաշտպանվի և պահպանվի հասարակության կողմից: Սրա վրա է հիմնված Մարդու իրավունքների համաշխարհային հարացույցը: «Բռնություն» հասկացության ներմուծումն այդ հարացույց ընդլայնում է մարդու իրավունքների համար պայքարի ներկապանակը, քանի որ բռնությունը բացառելուն ուղղված քաղաքականությունները հասցեագրում են ոչ միայն պետության կողմից մարդու հանդեպ կիրառված չարդարացվող բռնությունը, այլև վերը նշած տարբերակները՝ պետությունից պահանջելով ազդել մարդկանց և հասարակությունների, ինչպես նաև վարքային մշակույթների վրա, որպեսզի այդ դեպքերը վերանան: Այսպիսով՝ պետության վրա դրվում է ոչ միայն ուղղակի պատասխանատվություն՝ չկիրառել այնպիսի բռնություն, որն անհնար է արդարացնել, այլև ռազմավարական հեռակա պատասխանատվություն՝ իր ինստիտուցիաներով ազդելու հասարակության վարքային մշակույթի վրա այնպես, որ բռնության մշակույթը եթե չվերանա էլ, ապա հնարավորինս քչանա:

Գիտենք, որ հասարակությունը, նրա պատմությունը, տնտեսությունը, ավանդույթները և այլն, նույնպես պայմանավորում են բռնության դրսևորումները: Այդ դրսևորումները մենք անվանում ենք կառուցվածքային բռնություն: Խոսքն այն մասին է, որ անարդար հասարակության մեջ մարդը կարող է ծնվել և ապրել այնպիսի պայմաններում, որոնք նրան թույլ չեն տալիս հասնել իր զարգացման բնականոն մակարդակին: Դրա տարբեր դրսևորումները կան՝ հեղինակության ճնշում, հասակակիցների ճնշում, բուլլինգ, մոբբինգ և այլն, տնտեսական ճնշում, և ընդհանրապես՝ պարզապես քո շուրջը ձևավորված ինստիտուցիոնալ աշխարհի անխուսափելի ազդեցությունը:

Միջավայրի և հասարակության ինստիտուցիոնալ համակարգի այդ ազդեցությունը նույնպես սույն գրքում դիտարկվում է, սակայն մասնակիորեն: Օրինակ՝ խորությամբ ցույց է տրվում ինչպես հասարակության պատմությունը՝ ԽՍՀՄ-ի մաս լինելը, գուլագային² մշակույթը բերեցին գողաքրեական (հակա-, ենթա-) մշակույթի առաջացմանը հետխորհրդային Հայաստանում: Դիտարկվում է աղքատության և բռնության կապը: Սակայն գրքի սահմանափակումների պատճառով չի դիտարկվում, օրինակ, բնության և կենդանական աշխարհի հանդեպ բռնի վերաբերմունքի անդրադարձը՝ կրկին որպես բռնություն, սերունդների բարքերի, վարքի և հետևաբար բարեկեցության վրա:

Կա «բռնություն» երևույթի է՛լ ավելի բարդ ձևակերպում. սովորական դեպքերում բռնություն է համարվում այն ամենը, ինչը մարդը (անհատը) զգում է որպես իր հանդեպ կիրառված բռնություն: Այսինքն՝ եթե ես չեմ զգում, որ բռնություն գործադրեցի դիմացինի հանդեպ, սակայն նա դա զգում է, ես պիտի դադարեմ անել այն, ինչ անում էի: Սակայն մարդիկ հաճախ հրաժարվում են այդ կանոնին հետևելուց՝

2. Գուլագ - ГУЛаг - ռուսերեն Государственное управление лагерей կազմակերպության հապավումը, որը, որպես մեկ բառ, բնորոշում է խորհրդային շրջանի համակենտրոնացման ճամբարների համակարգը:

պնդելով, որ իրենք բռնություն չեն գործադրել դիմացինի հանդեպ, այնինչ նա պնդում է, որ իր հանդեպ բռնություն է գործադրվել անարդար կերպով, այս կամ այն շահադիտական նպատակներով, օրինակ՝ ինքնահաստատվելու, դիմացինին ճնշելու համար և այլն, կամ էլ պարզապես՝ քանի որ այդպիսի պնդումները նորածն են: Այսպիսի դեպքեր հաճախ են պատահում գենդերային հարաբերություններում (բայց ոչ միայն), երբ տղամարդու «ավանդական» կոչված վարքը կանայք, օրինակ, մեկնաբանում են որպես «պատրիարխալ»՝ հայրիշխանական և բռնի, իսկ հակառակ կողմը կարող է պնդել, որ դա իրականում բռնություն է իր և իր ազատությունների հանդեպ, քանի որ իր մտադրությունն անմեղ է եղել այդ վարքը դրսևորելիս, և քանի որ այդպես «ընդունված է»: Այսպիսի դեպքերը նույնպես վերլուծված են սույն գրքում, գենդերային հարաբերությունների առնչությամբ՝ ընտանեկան բռնության մասին հոդվածում, իսկ այլ տարբերակները՝ բանակում և դպրոցում հարաբերությունների մասին հոդվածներում: Չէ՞ որ շատ տարածված մեխանիզմ է բռնության զոհին, որը փորձում է պատասխան տալ կամ հակադրվել, մեղադրել բռնություն հրահրելու կամ տարածելու մեջ:

10

Հասարակությունը պիտի ունենա առաջնորդներ՝ եթե ոչ քաղաքական, ապա մտքի և վարքի, որոնք ազդում են հասարակության պատկերացումների, արժեքների վրա և օգնում փոփոխել դրանք, եթե այդպիսիք բռնություն են պարունակում: Կան շատ դեպքեր, երբ հասարակության որևէ մասը՝ նույնիսկ գերիշխող մեծամասնությունը, տեղյակ չէ, որ տվյալ վարքը բռնություն է: Դա պարզորոշ երևում է կնոջը ծեծելու նկատմամբ վերաբերմունքի մասին վիճակագրությունից, որ ներկայացված է ընտանեկան բռնության մասին հոդվածում: Անհրաժեշտ է ուղղորդում: Պետք է վերլուծել անցյալից ժառանգած վարքային մոդելները, դրանց լավ մասը պահպանել, իսկ վատ մասից հրաժարվել: Անցյալից ժառանգված

ամեն ինչ չէ, որ արժեքավոր է³:

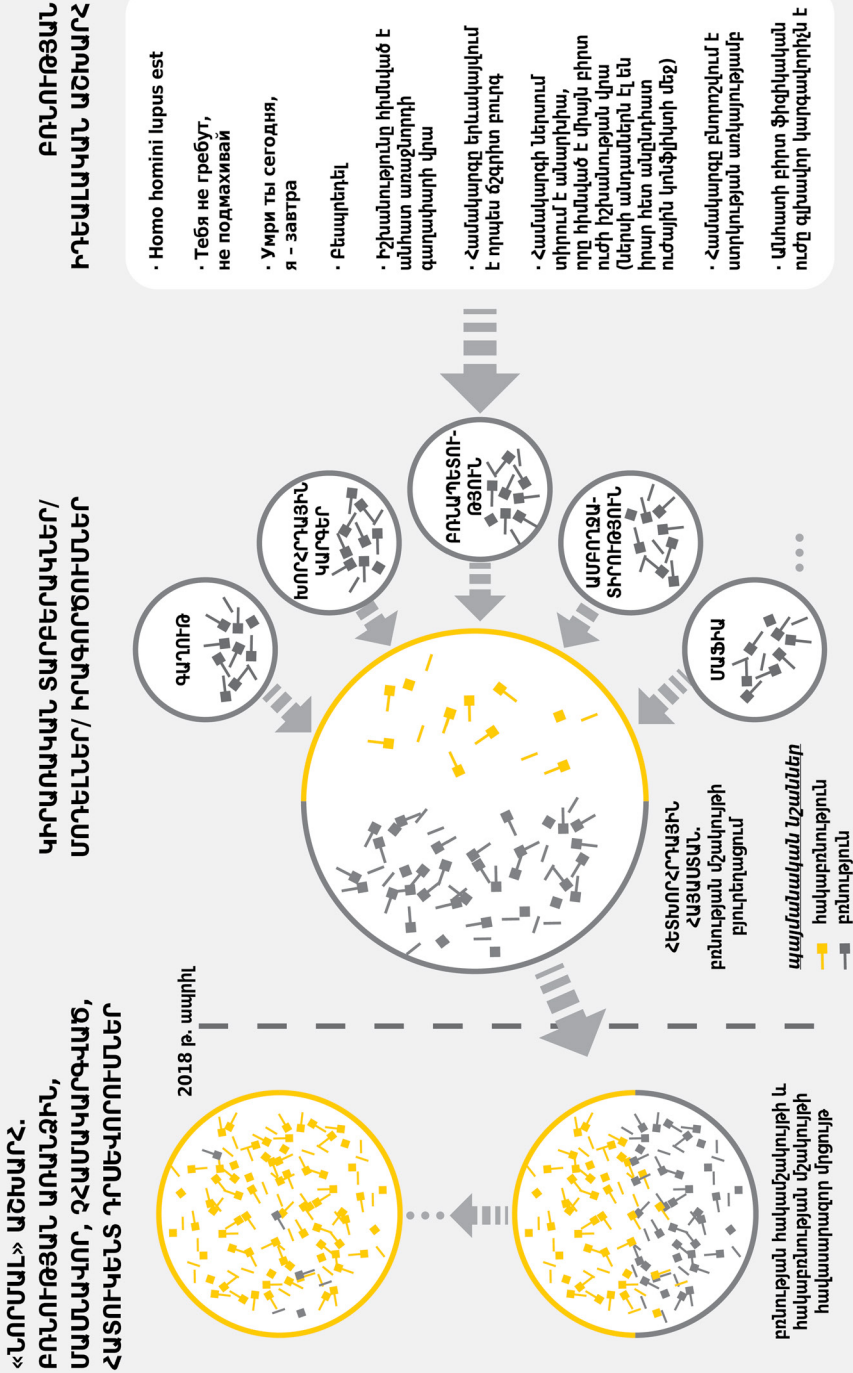
Ահա այսպիսի հարցերի մասին է սույն գիրքը: Այն ներկայացնում է ԽՍՀՄ քաղաքական և սոցիալական ազդեցություններից եկող բռնության պատմությունը, այդ ժառանգությանն առնչվող դրսևորումները դպրոցում, բանակում և գենդերային հարաբերություններում կամ ընտանեկան միջավայրում և բռնության այդ դրսևորումներից հրաժարվելու, դրանք վերացնելու միջոցներ է առաջարկում:

Բռնության այն տեսակը, որը որպես մոդել և սկզբնակետ է վերցված այս գրքում, հակամարդկային վարքի կուտակի իդեալական նկարագիր է (տե՛ս Պատկեր 1. «Բռնության իդեալական աշխարհ»): Եթե այս աշխարհն իրական լիներ և մեծամասնական, ամենայն հավանականությամբ, մարդկային քաղաքակրթությունն անհնար կլիներ և չէր զարգանա: Սակայն բռնության այս աշխարհն ունենում է իր խտացված տարբերակները՝ իդեալական բռնության աշխարհին մերձեցող մոդելները երևակայված (ասենք՝ հակաուտոպիստական գրականության մեջ) կամ մանավանդ՝ իրական տոտալիտար համակարգերում կամ ավելի փոքր հանրություններում մաֆիաներում, գաղութներում և այլն:

Հենց այդ մոդելային բռնության աշխարհի ազդեցություններն են, գրքի հեղինակների կարծիքով, մեծապես պայմանավորել բռնության մշակույթի սողոսկումը և արմատավորումը հետխորհրդային Հայաստանում: Ավելին՝ անքակտելիորեն կապված լինելով անխնա «վայրի» շահագործողական կացութաձևին, որը ներդրվեց հետխորհրդային Հայաստանում

3. CEDAW-ի (Convention on the Elimination of all Forms of Discrimination Against Women, հայ.՝ Կանանց նկատմամբ խտրականության բոլոր ձևերի վերացման մասին կոնվենցիա) 5-րդ հոդվածի 1-ին մասում ասվում է, որ պետությունները պիտի փոխեն վարքագծի սոցիալական և մշակութային այն մոդելները, որոնք հիմնված են այս կամ այն սեռի ստորադասության կամ առավելության կամ տղամարդկանց ու կանանց կարծրատիպային դերի գաղափարի վրա: Սա դեռևս հազվադեպ դրրույթ է միջազգային իրավունքում, միայն CEDAW-ում է արտացոլված, սակայն ցույց է տալիս «իրավունք» հասկացության զարգացման ուղղությունը. <https://www.arlis.am/DocumentView.aspx?DocID=60505> [դիտվել է 12.08.2020]:

Պատկեր 1

անարդար կերպով քաղաքական իշխանության եկած ուժերի կողմից (նրանք օգտվեցին Հայաստանի ճգնաժամային վիճակից՝ պատերազմից և աղքատացումից), բռնության մշակույթը Հայաստանում է՛լ ավելի էր բյուրեղանում առնվազն մինչև 2018 թվականը: Ավելի նեղ իմաստով այդ համակարգը բնորոշվում է որպես կոռուպցիոն, բանդիտական, թալանչիական կամ այլ նորաձև եզրերով՝ կլեպտոկրատիկ (գողաիշխական) կամ նույնիսկ «պետության գավթում» (քրեական ուժերի/աշխարհի կողմից): Մենք դրան մոտ էինք, դա երևում է թեկուզ նրանից, թե գողական վարքի ջատագով և մշակույթի կրող որքան մարդ կար իշխանական ղեկերին՝ գործադիրում, օրենսդիրում թե դատախրավական համակարգում:

Բռնության աշխարհի տարբեր դրսևորումները, ի բնե միմյանց հետ համագործակցության շահ, ինչպես և նույն արժեքներն ունենալով, հեշտորեն միմյանց հասկանալու շնորհիվ միավորվում էին՝ հավասարակշռությունից հանելով հասարակական համակարգը, որտեղ շատերի համար պարզ էր դառնում, որ միայն անարդար, շահագործողական, կոռուպցիոն, կարճատես նպատակներ ունեցող և բռնությունների դրսևորումներով լի վարքով է, որ հնարավոր է ադապտացվել և փորձել հաջողության ձգտել: Այդպիսով բռնության մշակույթը հայտ ներկայացրեց՝ դառնալու դոմինանտ մշակույթ հետխորհրդային Հայաստանում:

Սա նաև պայմանավորված էր պատերազմի գործոնով: Պատերազմն ինքնին պահանջում է հասարակության միավորում, միավորումն ավելի հեշտ է օտարի հանդեպ ատելության շուրջ, պատերազմի տագնապը, միասնության կոչերը մարդկանց թույլ չեն տալիս ելնել անարդարության դեմ, մինչդեռ պատերազմի մենեջերները, փոխանակ նրա հավանականությունը փոքրացնելու հնարքներ կառուցելու, զբաղված էին նրանից օգտվելով և նրա գաղափարախոսությունը տարփողելով՝ շարունակելով գռվել և շահագործել հանրությանը,

Ներառյալ պատերազմի անմիջական «գործող անձանց»՝ բանակին և անվտանգային համակարգերին: Այս խնդիրը, որ շատ առումներով է պայմանավորել բռնության մշակույթի արմատավորումը Հայաստանում, գրքում քննարկվում է միայն բանակում ոչ ֆորմալ հարաբերությունների առումով, իսկ խնդրին, թե ինչպե՞ս են պատերազմական իրավիճակը, հոգեբանությունը, մշակույթն ազդում մարդկանց վարքի վրա՝ մղելով նրանց նաև այդ վիճակից դուրս բռնի վարքի, այս գիրքը չի անդրադառնում: Դա այլ ուսումնասիրության թեմա է, անշուշտ, շատ կարևոր: Հետտրավմատիկ սթրեսի համախտանիշի ազդեցությունը հայաստանյան հասարակության վրա հետազոտված չէ: Մինչդեռ այն կրում է հասարակության գերակշռող մեծամասնությունը պատերազմի պատճառով⁴ և պարբերաբար ստանում է նորանոր պատերազմական իրադարձությունների պատճառով: Այդ համախտանիշի ազդեցությունը ամենօրյա բռնի վարքի դրսևորումների վրա նույնպես հետազոտված չէ: Ավելին՝ այդ սթրեսի գոյությունն իսկ հաճախ բացասվում էր Արցախյան առաջին պատերազմի հաղթական լինելը սթրեսի վերացման պատճառ ներկայացնելով: Հայաստանում նույնիսկ գրեթե չկան մասնագետներ, որոնք զբաղվում են այդ խնդրով՝ ի տարբերություն, ասենք, Վրաստանի, որտեղ զարգացած է պատերազմի հետևանքների ազդեցության ուսումնասիրությունը հասարակության վրա՝ բժշկական, հոգեբանական և հոգեբուժական առումներով:

14

Մի բան պարզ է. ինչպես որ բռնության մշակույթի ազդեցությունը ենթարկված չլինելը և այդ ազդեցությունից երաշխավորված ապահովվածությունը պայմանավորում են մարդու ֆիզիկական և հոգեբանական ամբողջականությունը,

4. Իսկ եթե գնանք ավելի խորքեր՝ առնվազն ցեղասպանությունից սկսած, ներառյալ ստալինյան բռնաճնշումների դարաշրջանը (դրա մասին ավելի մանրամասն խոսվում է սույն գրքի առաջին հոդվածում և վերջին գրույցում, ինչպես նաև Armenia 3.0 գրքում. տե՛ս Ter-Gabrielyan, G. (2020). Armenia 3.0. Understanding 20th Century Armenia. Yerevan: EPF. Available at: <https://epfarmenia.am/document/Armenia-3-0-Understanding-20th-Century-Armenia> [Accessed 18.07.2020]):

առողջությունն ու հասարակության մեջ առավել հաջողությունների հասնելու կարողությունը, նույնպես էլ բռնության մշակույթի կուլտիվացիան դեպ թշնամի (որքան էլ թշնամին իրական լինի, և խնդիրը՝ «օբյեկտիվ»)՝ հանդիպադրված հակաբռնության հռետորաբանական կոչերին (կամ անկեղծ սպասմանը) ամենօրյա կյանքում, ստեղծում է մարդու նկարագրի ամբողջականության խոտորում. մարդը (մանավանդ պատանին կամ երիտասարդը) մտքում պետք է պահի երկու արժեքային համակարգ. որ մարդիկ պիտի միմյանց հետ ոչ բռնի հարաբերություններ ունենան՝ մի կողմից, և որ, սակայն, կա մի պետություն («ազգ») (կամ ավելի), որը քո տեսակի ոչնչացումն է ուզում, ուրեմն նրանք մարդ չեն, և նրանց հանդեպ ամեն ինչ թույլատրված է՝ մյուս կողմից: Բնական է, որ այդ հակասությունը, արժեքային այդ աղճատումը չի կարող չազդել հասարակական հոգեբանության և արժեքների վրա: Թշնամուն հանդիպադրվելու արժեհամակարգը, եթե կուլտիվացվում է իր պրիմիտիվ տարբերակով և շահադիտական նպատակներով, պայմանավորում է և՛ ներհասարակական աղճատված հարաբերությունները, և՛ կեղծ ավանդապաշտությունը՝ բռնության իր ցցուն դրսևորումներով, և սկզբունքորեն խանգարում առաջխաղացման հնարավորությանը:

2018 թ. ապրիլյան հեղափոխությունը եկավ քանդելու հենց այդ գործյան հանգույցը: Բռնության առանձին դրսևորումների միավորումն ու այդ համակարգի բյուրեղացումը Հայաստանում դեպի միակ և դոմինանտ մշակույթ, որը հասարակությունը և պետությունը տանում էր դեպ կործանում, կարծես թե, կասեցվեց:

Սակայն բռնության մշակույթի կրողները, ելնելով իրենց շահից կամ ներարկված լինելով այդ արժեքներով, շարունակեցին պայքարը այն բոլոր միջոցներով, որ իրենք ունեն իրենց զինապահոցում: Այդպիսով, հեղափոխությունից երկու կամ ավելի տարի անց մենք ունենք բեկում՝ մի շարք կարևոր

առաջխաղացումներ. գլխավորը՝ բռնության մշակույթի համատարած բյուրեղացման կասեցում և, ընդհակառակը, հակաբռնության մշակույթի բյուրեղացման միտումներ, սակայն չունենք վերջնական հաղթանակ: Մարտը թեժ է: Բռնության մշակույթի իդեալական պատկերի իմացությունը թույլ է տալիս հասկանալ, թե դրա մնացուկները (երբեմն՝ բավական հզոր) ի՞նչ միջոցների կարող են դիմել: Քրեական մշակույթը, ԽՍՀՄ Գուլագից սերված և այնտեղ թրծված գողականների աշխարհը հասկանալը հնարավորություն է տալիս ճանաչել հակառակորդի վարքի ներկապանակը և միջոցներ ձեռնարկել: Այս գիրքը նաև դրա համար է կարևոր:

Զխորանալով այդ թեմայի մեջ՝ նշեմ բլատնոյների վարքին հատուկ երեք առանձնահատկություն, որոնք տիպական են երևում նաև մերօրյա պայքարը դիտելիս. ա) Թվում է՝ նրանք երբեք չեն հանձնվում և հաղթելու համար կօգտագործեն ցանկացած միջոց («բեսարեդելի» արժեքը). թվում է՝ նրանց կարելի է միայն կոտրել: բ) Իրենց այդ վարքում միշտ բեսարեդելի պատրաստ, նրանք խաղացկուն են՝ խաղացող. նրանք խաղ են խաղում: Այն ամենը, ինչ ուրիշների համար սրբություն է, նրանց համար խաղ է: Ու նաև դա է նրանց ուժը՝ ի թիվս այլ հատկանիշների: գ) Նրանք, սակայն, չլինելով բազմակողմանիորեն զարգացած անհատականություններ և ներքուստ լինելով հաճախ շատ անվստահ, մեծապես հակված են ընդունելու և ընդօրինակելու «ընդունված» վարքածառերը. հենց որ հասարակությունում մթնոլորտը փոխվում է, նրանք էլ սկսում են, թեկուզ ձևականորեն, ադապտացվել, հարմարվել խաղի նոր կանոններին (իսկ այդ ձևականությունը նրանց որոշ մասի դեպքում դառնում է միակ վարք՝ այդպիսով չեզոքացնելով նրանց գործոնը): Հենց այն, որ նրանք մի պահ «բեսարեդելով» էին սպառնում կամ իրագործում դա (ինչպես Բելառուսում 2020 թ. մասսայական բողոքի ակցիաների օրերին), իսկ մյուս պահին «քնքուշ» են և «օրինապահ», նրանց վոյունտարիստական՝ կամայական վարքի, էթիկական արժեքների բացակայության գլխավոր

արտահայտումներից է, ինչը և պիտի հասցեագրվի:

Նրանց ազդեցությունը և Հայաստանի՝ դեպի ճգնաժամ ընթացքը պայմանավորված էին նաև ԽՍՀՄ նախկին աշխարհի հետ Հայաստանի հարկադրված կապերով՝ հատկապես Ռուսաստանի հետ, որը գնաց նույն ուղղությամբ՝ դեպի բռնության համակարգերի միավորումն ու բյուրեղացումը, ինչ Հայաստանը, գրեթե նույն ժամանակից՝ 2000-ականների սկզբից ի վեր: Այս խնդիրը նույնպես գրքում շոշափվում է միայն այնքանով, որքանով որ ԽՍՀՄ ընդհանրական մշակույթի՝ Գուլագի միջոցով եկած գողականության մշակույթի վարքն ու լեզուն են շոշափվում, կամ բանակի՝ խորհրդային բանակից ժառանգածը: Տնտեսական՝ կառուցվածքային շահագործումը, Հայաստանի գաղութացման ակցիաներն այլ միջոցներով այս գրքի սահմաններից դուրս են, սակայն պարզ է, որ դժվար է հաստատել բռնությունը բացառող մշակույթ համեմատաբար սահմանափակ հասարակությունում, որը շրջապատված է բռնության վրա հիմնված ուժեղ մշակույթներով, որոնք խորապես ազդում են: Բայց հնարավոր է:

Ինչպես բռնության, այնպես էլ հակաբռնության մշակույթն ունի այդ հատկանիշը, ինչպես և հասարակական շատ այլ երևույթներ. դրանց ազդեցությունն ավելի լայն է, քան դրսևորման առանձին դեպքն ինքնին: Բռնության յուրաքանչյուր դրսևորում ազդում է իր վկաների հոգեբանության վրա և նրանց մեջ ստեղծում է պոտենցիալ սպասում, որ, ահա, բռնության աշխարհն է գալիս (և շատերն այդ դեպքում հակվում են դրան առանց դիմադրության, լռելայն ադապտացվելուն): Չէ՞ որ մարդը բնազդաբար հակված է գերազնահատելու վտանգը: Երբ բռնության՝ միմյանց նման երկու դեպք է լինում, շատերը (մանավանդ մեր հասարակությունների ներկայացուցիչները՝ իրենց պատմական փորձով) ընդհանրացնում են, և դրանք իրենց առանձին նշանակությունների համեմատ սկսում են արդեն ավելի մեծ՝ մշակութային ազդեցություն ունենալ, այսինքն՝ շատերը դա ընկալում են

որպես բռնության մշակույթի հաղթարշավ: Էլ չասած՝ երեք կամ ավելի դեպքերը:

Հակառակն էլ է ճիշտ. եթե իրադրությունը, որը սովորաբար բռնության կտաներ, հարթվում է մասնակցի կամքով, հակաբռնական վարքի և արժեքների միջոցով, ապա դա նշան է, որ բռնության աշխարհը նահանջում է: Երկու, երեք և ավելի այդպիսի իրադրություն, և վկաները կարծես ընկղմվում են այլ արժեքային աշխարհ և ավելի քիչ են հակված լինում դիմել բռնարարքների:

Այո, ասում են, թե մարդն ավելի հակված է բնագոյորեն ուշադրություն դարձնել վտանգին, սպառնալիքին, քան դրականին: Դրանով է պայմանավորված, օրինակ, այն, որ բացասական նորությունները գերակշռում են մեդիայում և համացանցում: Դա, իհարկե, իր հերթին ազդում է մարդկանց հոգեկերտվածքի վրա: Այս հարցերը նույնպես դուրս են սույն գրքի սահմաններից, սակայն աշխարհի հասարակությունների ուշադրության կենտրոնում են: Դավադրությունների տեսություններին հավատալու արագ տարածվելը արդյոք պայմանավորված չէ՞ նաև բռնության մշակույթի ազդեցությամբ. երբ մարդ, մի կողմից, տեսնում է, որ որոշ անհատներ սարսափելի ուժ ունեն և կարող են անպատիժ բռնություն կիրառել, մյուս կողմից՝ ինքն իրեն զգում է բացարձակապես ապաիշխանավորված, արդյունքում հավատում է, որ աշխարհում կան ուժեր, որ միայն մարդկության վատն են ուզում և իրենց ուզածին հասնում են (իսկ ինքը դրան հակադրվելու հարցում խաղացող չէ, հաշիվ չէ): Նույն կերպ էլ հայիոյանքի մշակույթի տարածումը համացանցում և մարդու հակումը՝ այնտեղ կոպիտ կերպով արտահայտվելու, ինչն արդեն ազդում է աշխարհի մշակույթների ամենօրյա վարքի վրա, պայմանավորված չէ՞ արդյոք նախորդող ագրեսիայով, որի չափաբաժինը մարդը ստացել է իր առօրյա կյանքում և, ահա, հնարավորություն ունի համեմատաբար անվտանգ կերպով արտահայտելու պատասխան ագրեսիան ամեն կողմ, ուր պատահի:

Վերջապես, արդյոք անամոթությունը, անարգելակությունը, որով մարդիկ փոխում են իրենց արժեքային համակարգերը (մարդու իրավունքների նախկին ջատագովները, օրինակ, արտահայտելով արյունարբու կարծիքներ, կամ ժողովրդավարության համար նախկինում պայքարողները՝ դառնալով բռնատիրության կողմնակիցներ), բացարձակապես չանհանգստանալով, որ հասարակական կարծիքում իրենց բարի համբավը ոչնչացավ, պայմանավորված չե՞ն, կրկին, «բլատնոյ» աշխարհին հատուկ որոշակի արժեքներով, ինչպես, օրինակ, գործողությունների կամակայանությունը (վոլյունտարիզմը), որը տակտիկական առավելություն է տալիս բռնության իրադրություններում (այսօր բարի եմ, վաղը՝ չար, քանի որ իշխն իմն է անքննարկելիորեն, ինչ ուզեմ՝ կանեմ, «հակառակորդի» («իշխվողի») համար անսպասելիորեն), ինչպես նաև այն հավատով, որ, ինչպես և բռնության կողմից խորապես ճնշված աշխարհում, մարդկանց հիշողությունը կարճ է, և նախկինում ունեցած բարի համբավին հղումները ոչ մի նշանակություն չունեն, քանի որ, բարոյաբեկական ընդունելի արարքների վերաբերյալ հանրային կարծիքի մշակույթի բացակայության պայմաններում, մի քանի մարգինալ «ակսակալների» աչքերում բարի համբավիդ կորստյան պատճառով շոշափելի վնաս չես կրելու:

Հատկապես մեր՝ հետխորհրդային հասարակություններում, կարծես թե, առաջին դեպքը՝ բռնության մշակույթի բյուրեղացումը՝ առանձին դրսևորումների միավորումը մեկ ընդհանուր համակարգի մեջ, ավելի հեշտ է տեղի ունենում, քան երկրորդը՝ հակաբռնության՝ իշխող մշակույթ դառնալը: Ամեն դեպքում, «բարու» հաղթանակն այդքան հեշտ և արագ չէ, որքան, թվում է, տրամաբանությունն է թելադրում: Դրա պատճառներն էլ ինչ-որ չափով հասկանալի են և հետազոտված. ինստիտուցիոնալ «հիշողությունը»՝ «անցյալի արահետից կախվածությունը» (path dependency) պայմանավորում են մարդկանց անկարողությունը՝ հեշտությամբ համայնք կազմելու, նրանց ինքնազգացողությունը, Գալ-

տունգի տերմիններով՝ անոմիան (խոսքի և օրենքի ճգնաժամը), անեմիան (գործելու անկարողությունը) և ատոմիան (մասնատվածությունը, հասարակության տրոհվածությունը, ծայրաստիճան կարճատես էգոիզմը)։ միտումներ, որոնք դժվարացնում են մարդկային կառուցողական համայնքների սաղմնավորումը և զարգացումը։

Մյուս կողմից, վերջին տարիներին մենք տեսնում ենք, որ նույնիսկ ամենազարգացած (արևմտյան) հասարակություններում, որոնք տասնամյակներ, եթե ոչ դարեր շարունակ կառուցել են իրենց օրինակելի համայնքները և հակաբռնության մշակույթը, հակաբռնության մշակույթը կարող է տեղի տալ, ներառյալ՝ իրենց քաղաքական վարքում։ Դա նշանակում է, որ երաշխիքներ չկան, և եթե հասարակությունն իրոք ուզում է հակաբռնության հաղթանակած մշակույթ կառուցել, պիտի որոշակի փիլիսոփայության, արժեքային համակարգի հետևորդ լինի։ Այստեղ տեղը չէ դա մանրամասն քննարկելու, այդ փիլիսոփայությունը դուրս է այս գրքի սահմաններից, բավական է ասել, որ, եթե համառոտ ձևակերպենք, ամեն մարդու ամեն արարքից է կախված այդ գործընթացը, ամեն մարդ «գինվոր» է հանուն ոչ բռնի կացութաձևի պայքարում։ Պայքարը գուցե կտևի այնքան, որքան մարդկության պատմությունը, սակայն հնարավոր են նշանակալի մասնակի, հարաբերական, տևական, ընդգրկուն հաջողություններ, որոնք բռնության դրսևորումներն իրենց տեղը կդնեն՝ կսահմանափակեն ոչ ընդգրկուն և մասնավոր դեպքերով։ Եվ Հայաստանն ունի բոլոր շանսերը՝ այդ հաջողությունները դարձնելու իր մշակույթը։

* * *

Քանի որ ժողովածուում ներառված աշխատություններում ընթերցողը կտեսնի ոլորտային քաղաքականությունների փոփոխմանն ու զարգացմանն ուղղված բազմաթիվ առաջարկներ, ինչպես նաև դրանց և դրանց շնորհիվ արդեն տեղի ունեցած փոփոխությունների գնահատում, իմ առաջարկներն այս նախաբանում մշակվել են այլ սկզբունքով՝ վերը ասածիս լույսի ներքո: Այն է. իհարկե, լավ է, երբ պետությունը հանձն է առնում ոլորտային քաղաքականություններ փոխել, քաղաքացիական հասարակությունը ջատագովում է, երկխոսության, երբեմն՝ սուր վեճի մեջ կա պրոգրես, քաղաքականությունը տալիս է օրենք, օրենքին պետք է հետևել, իրադրությունը կամաց-կամաց լավանում է, սակայն հաճախ օրենքը քիչ է, քաղաքականություն փոխելու առաջարկը հաճախ անիրագործելի է: Ի՞նչ անել այդ դեպքում: Ձեռքերը ծալած նստել և մեղադրել պետությանը, թե ապաշնորհ է: Իհարկե, այդպիսի վարքի դեպքում մարդիկ երբեք հաջողության չեին հասնի:

Ստորև առաջարկներն էլ, ուրեմն, մշակված են հենց այդ խնդիրը մտքում ունենալով: Պատկերացնենք, որ ոչինչ չի փոխվում, բայց ես (դու) ուզում եմ (ուզում ես) ինչ-որ բան փոխել. ի՞նչ է հնարավոր անել սեփական անմիջական միջավայրում, եթե ես աշակերտ եմ կամ ուսուցիչ, զինվոր կամ սպա, տղամարդ, կին կամ երեխա: Ի՞նչ է հնարավոր անել առանց օրենքներ փոխելու, առանց սպասելու «վերադասների» գործողությանը. ի՞նչ է հնարավոր անել սեփական ուժերով: Իսկ երբ և եթե «վերից» էլ օգնություն գա, պետությունը փոխվի, զարգանա, ճիշտ գործի, է՛լ ավելի լավ. կգա, արդեն գոյություն ունեցող հաջողություններին կավելացնի իր ուժը: Մեր հասարակության ապաիշխանավորվածությունը դրսևորվում է նաև նրանում, որ հենց այսպիսի՝ առաջարկների հստակ պակաս է զգացվում մեր շահառուների կարծիքներում, որոնք արտացոլվել են հետազոտություններում.

շատ քչերն են տեսնում ոչ խուսափողական, պրոակտիվ ելք բռնության իրադրություններից՝ պայմանավորված սեփական, անձնական արարքների ուժով: Մինչդեռ մեր շուրջը այդպիսի արարքները շատ են, և հենց դրանք են պայմանավորում այն, որ այս հասարակությունը, չնայած նախկին դժվարություններին, ամբողջությամբ կուլ չգնաց բռնության մշակույթին և հաջողությամբ այդ վտանգը հեռացրեց իրենից: Բայց մարդիկ պիտի սովորեն դրանք նկատել, տեսնել, ձևակերպել ու օգտագործել և նոր տարբերակներ հայտնաբերել:

**ՀԱԿԱԲՈՒՆԻ ՀԱՄԱՅՆՔԻ ՍՏԵՂԾՈՒՄ.
ԽՄԲԻՑ ՀԱՄԱՅՆՔ, ՀԱՄԱՅՆՔԻՑ՝ ԹԻՄ**

Մեթոդական սկզբունքներ

- Համակարգը կազմավորվում և գործում է ոչ թե «վերից վար», այլ «վարից վեր»:
- Պրոյեկտային մոտեցում. ռեֆորմը տեղի է ունենում ոչ թե այնպես, որ ամեն գործող անձ իր անելիքն ունի (փագլի, անշարժ համակարգի պես, երբ բոլոր «թելերը» ղեկավարի ձեռքում են), այլ ըստ գործողության, որը բերվում է առաջին գիծ (ալիքային հոսքի պես). բոլոր գործող անձինք/խմբերը անելիք ունեն այդ գործողության իրագործման մեջ, նրանց անելիքները պարբերաբար ձևակերպվում են, փոխանակվում, քննարկվում կոլեկտիվ կերպով:
- Դերերը հակակարծրանում են, փոխարինելի են, ոչ մեկն իր դերի մեջ «մեխված» չէ:
- **Սա նշանակում է, նախ և առաջ, հայացքի փոփոխություն.** հիերարխիկ կառույցից, որտեղ ղեկավարը գազաթն է, հայացքը տեսնում է «թարս եռանկյունի», գազաթը՝ ստորին կետ. այդ գազաթն ամենապատասխանատուն է, ոչ թե ամենաիշխանավորվածը:

Հնարավոր գործողություններ

Մրցակցայինից նույնիսկ դերային բռնության դուրսմղում (սպորտ):

Դրական արժեքների դավանող առաջնորդ-կազմակերպիչ (հակացինիզմ):

Դպրոցում (դասարանում, վաշտում) գոյություն ունեցող դրական հասարակական կարծիք:

Լավ ուսուցիչ (սերժանտ, սպա):

Միասնական գործ՝ համախմբող, պաշտոնական գործից դուրս:

Միմյանց մասին պատմություններ իմանալ, բայց պիտի կարողանան ներկայացնել. կազմակերպում:

«Ավարայի» օրենքի փոխարկում՝ դիտորդների մասնակցություն հասարակական կարծիքի ակտիվ ձևավորմանը:

Համամասնական հարգանքի բաշխում, ամեն մեկին՝ իր արժանիքների համար: Չկա մեկը, որ չունենա հարգանքի արժանի հատկանիշ:

Փոխօգնության համաստեղիկներ-համակարգիկներ (մենթոր-պատրոնաժ):

Նախագծերի զարգացում վերոնշյալ կետերն իրականացնելու համար, իրագործում թիմերով:

Ռեֆլեքսիայի ուժգնացում (ինչ կատարվեց այսօր, երեկ):

Անսպասելի բարենպաստ իրադրությունների օգտագործում (երբ ռազմական առաջադրանքից վերադառնում եք անվնաս. բոլորը հաճելի են, ողջագուրում):

Արդարության հասնելու օրինակի վերլուծություն:

Մշակույթի միջոցով ամենօրյա ժարգոնային և հայիոյական բառերի արգելում/դուրսմղում:

Եթե դասարանում իրենց կարգին են պահում, իսկ հսկո-

ղուլթյունից դուրս՝ ոչ. ռեֆլեքսիա, «երկերեսանիության», «շիզոֆրենիկության» բացահայտում, ամբողջականացման մշակույթի պահանջ:

Հարգանք, իշխանավորում, «պաշտոնական» հարցերին վերաբերող խնդիրների՝ «ներքևից վերև» լուծման մեխանիզմներ («նայողը» ինչպես է որոշվում. ոչ թե իշխ, այլ ընտրյալ ներկայացուցիչ):

Ստեղծագործականության զարգացում, հարգանք դեպ դա: «Պարապ» ժամանակը դարձնել ազատ ժամանակ, դրա օգտագործման քննարկում, ուսուցում, օգտագործում:

«Դժվարին» զբաղեցնել՝ պատասխանատվություն տալով (ոչ թե իշխ), պատվին հենվելով:

Ամեն պրոցեդուրա դարձնել հետաքրքիր – «ռուտինայից հանել»։ դրանք պարբերաբար վերականգնել, վերաքննարկել, փոխել, զարգացնել (Թոմ Սոյերի՝ ցանկապատը ներկելը):

24

Ստեղծել «ավազների» փոքր խումբ, զարգացնել նրանց միջև ու նրանց հետ կոմունիկացիան, վստահությունը նրանց միջև, նրանց և «ղեկավարի»։ մնացածները պիտի հարգանք տաճեն նրանց հանդեպ նրանց արժանիքների, ոչ թե բիրտ ուժի կամ նման բանի համար:

Ավազների շտաբը. ամեն կարիքի, հրահանգի, հրամանի, պահանջի վերաբերյալ տալիս է սուբստանցիալ բացատրություն. սա վստահության առաջին շերտն է:

Սուբստանցիալը նշանակում է բացատրել այդ անելիքի օբյեկտիվ կարիքը, ոչ թե հրահանգողի վոյունտարիզմը բերել որպես հիմք: Վոյունտարիզմը պիտի դուրս մղվի որպես հրահանգների հիմք: Սա վստահության երկրորդ շերտն է:

Նրանց միջև կոմունիկացիան փորձարկվում է, հղկվում, հետո հրամցվում ուրիշներին:

Գաղտնիքները բացվում են, որքան հնարավոր է: Թափանցիկ, հիմնավորված մոտիվացիաներ:

Օրինակելի խմբին նշանակել մեկ այլ խմբի խնամակալ:

«Դժվար» անհատներին առանձին, ունիկալ ստեղծագործական առաջադրանքների հանձնարարում:

Անհատապես խորհելու համար նշանակալի և պարբերական ժամանակի տրամադրում, հանձնարարում խորհել անհատապես (համացանցային միջոցների բացակայության պահանջով):

Գեղարվեստական գրականության ընթերցում և քննարկում տարբեր տեսանկյուններից, ներառյալ՝ արտահայտված արժեհամակարգերը, աշխարհընկալումները վերհանելով:

Անմիջական պատմության անմիջական քննարկումներ (անհատի, ընտանիքի պատմության, հետանկախային տարիների, քսաներորդ դարի՝ վերջից դեպ սկիզբ) – պատմությունը տեղայնացնելով՝ այցելություններ դեպքերի վայր, որքան էլ դեպքերն աննշան թվան (դպրոցի բակը և այլն):

Գևորգ Տեր-Գաբրիելյան

Գրքի բանալի բառեր

բռնություն, գողականություն, 20-րդ դար, Խորհրդային Հայաստան, Սովետական Հայաստան, Գուլագ, գենդեր, ընտանեկան բռնություն, զինված ուժեր, բանակ, դպրոց, դպրոցական բռնություն, հայիոյանք, բռնության մշակույթ, քրեական մշակույթ, ենթամշակույթ, հակամշակույթ, բլատնոյ